

Žižek és a forradalom dialektikája

Bár a kritikai elmélet második és harmadik generációja – Habermastól Frase-rig és Honnethig – jellemzően nem tulajdonított jelentős szerepet a forradalom fogalmának, az utóbbi két évtizedben olyan kiemelkedő szerzők helyezték azt vizsgálódásaik középpontjába, mint Ernesto Laclau (1990), Antonio Negri (1999) és Alain Badiou (2010).¹ Az alábbiakban a forradalom témájával foglalkozó egyik legnagyobb hatású kortárs filozófus, Slavoj Žižek nézeteivel foglalkozom. Amellett érvelek, hogy Žižek forradalomelmélete nem fenntartható, mivel azt olyan belső feszültségek jellemzik, amelyek miatt nem képes megoldani egy azt fenyegető, alapvető jelentőségű problémát. Az első két szakaszban bemutatom az elmélet két központi elemét, melyeket a *totalitás negatív elméletének*, illetve *pozitív dialektikának* nevezek; ezután megmutatom, miként vezet az e kettő közti feszültség egy feloldhatatlan problémához az elméletében.²

I. A TOTALITÁS NEGATÍV ELMÉLETE

Egy a kritikai elméleten belül megfogalmazott forradalomelméletnek minde-nekelőtt meg kell mutatnia, hogy a forradalom – a fennálló társadalmi rendet radikálisan átfőmáló kollektív cselekvés – lehetséges. Az Adorno és Horkheimer neve által fémjelzett hagyomány ugyanis úgy tartja, hogy a fejlett kapitalizmus keretei között a radikális társadalmi változás nem lehetséges; a kapitalizmus el-

¹ Természetesen ezek a fejlemények sem előzmény nélküliek, a francia marxizmus althusseri iskolája – melyhez Badiou is tartozik –, illetve az olaszországi *operaismo* – amelyhez Negri – a hatvanas-hetvenes évektől kezdve folyamatosan napirenden tartották a kollektív radikális cselekvés, a forradalom témakörét.

² Módszertani előfeltevés – amely mellett itt nem érvelek –, hogy Žižek elmúlt két évtizedben keletkezett művei az itt tárgyalt kérdések szempontjából egységes gondolati épít-ményt képeznek, nem találhatók bennük lényegi törések, csupán hangsúlyeltolódások.

idegenítő rendszere *totalís*, azon – Hauke Brunkhorst szavaival élve – nem mutatkozik forradalmi megnyílás (Brunkhorst 2004. 257).³

Žižek ezzel szemben úgy véli, hogy bár a jelenkori kapitalizmus „totalitásként funkcionál”⁴ (Žižek 2010b. 284) – azaz kisajátítja és magába olvasztja az eredetileg tőle független életvilágokat, társadalmi gyakorlatokat – a totalitás fogalmát magát azonban „kritikai fogalom”-ként kell értelmeznünk (Žižek 2009a. 81): totalitásként a kapitalizmus nem alkot harmonikus és zárt egészet, hanem szükségképpen antagonizmusokat és ellentmondásokat foglal magában. A žižeki totalitás egyfajta beépített *negativitással* rendelkezik: tökéletlen és befejezetlen.

A totalitás e negatív elméletét Žižek számos különféle fogalmi rendszer segítségével explikálja. Az alábbiakban a szerző Lacantól átvett fogalmaira támaszkodom.⁵ Az első ilyen fogalom a *Szimbolikus*: a társadalmi létezés azon dimenziója, melyet a társadalmunkat jellemző *szimbolikus rend* alkot, vagyis az a nyelvi, fogalmi és normarendszer, mely strukturálja és szabályozza az interszubjektív teret (Žižek 2002b. 254). A szimbolikus rend a modern társadalomban a *nagy Másik* funkciójával rendelkezik: egységbe fogja, és a konzisztencia és stabilitás látszatával ruhazza fel a társadalmi valóságot. Egy olyan referenciapontként működik, amelyre vonatkoztatva ez a valóság megérthetőként és egyáltalán létezőként tűnhet fel.⁶

Ugyanakkor „a nagy Másik (azaz a szimbolikus rend mint egy konzisztens, zárt totalitás) nem létezik” (Žižek 2009b. 77; vö. Žižek 1997). A nagy Másik *szimbolikus fikció*, amely azonban a társadalmi valóság szempontjából konstitutív szereppel bír. Mint társadalmi valóság a fennálló rend csak annyiban képes létezni, amennyiben mi, a társadalom tagjai fenntartjuk a szimbolikus rend konzisztenciájába vetett hitet (Žižek 2012. 92); ez a hit ugyanakkor szükségképpen hamis. Žižek a *végesség filozófiájának* Kanttól induló hagyományához csatlakozva (Brockelman 2008. xiii skk.; Johnston 2008. 15 skk.) amellet foglal állást, hogy az általunk létrehozott szimbolikus rend a véges emberi állapot okán sohasem lehet teljes és konzisztens, az mindig ellentmondásoktól, befejezetlenségektől, hiányoktól terhes.

A szimbolikus rend beépített negativitását Žižek egy másik lacani fogalom, a *Valós* segítségével elemzi. A Valós az a konceptualizálhatatlan, reziduális elem, mely mindig ellenáll a szimbolikus rendbe való belefoglalásnak, és amely épp ezért megérthetetlen a szimbolikus rend keretein belül (Sharpe 2004. 6). A Va-

³ Hogy a nevezett szerzők, különösen Adorno csakugyan ezt az álláspontot képviselték-e, az természetesen vitatható. Lásd Chambers 2004 és főleg Wilding 2009.

⁴ Az itt előforduló összes fordítás a sajátom, kivéve, ahol ezt másként jeleztem.

⁵ Itt nem célolok Lacan saját elméletének részleteit kifejtteni vagy elemezni, csupán Žižek Lacan-értelmezésének ismertetésére szorítkozom. Ezen értelmezés kritikai áttekintéséhez lásd Stavrakakis 2007. 109 skk. és Pluth 2007. 115 skk.

⁶ Ezt a funkciót nem szükségképpen a szimbolikus rend tölti be, olykor személyek, egyének gondoskodnak a társadalmi valóság látszólagos konzisztenciájának biztosításáról (Žižek 2012. 92).

lós Žižeknél nem egy a szimbolikus renden kívül álló, megérthetetlen „magában való dolog”, nem „a külsődleges és feldolgozhatatlan élettelen, ami elferdíti a szimbolikus teret – szakadásokat és inkonzisztenciákat hozva létre benne. Sokkalta inkább a szakadások és inkonzisztenciák hatása” (Žižek 2003. 66; saját fordításában idézi: Kiss 2014. 147). A Valós nem oka, hanem következménye a szimbolikus rend inkonzisztenciájának: „a Valós nem egy külső magában-lévő-valóság, hanem egy törés a szimbolikusban” (Žižek 2012. 477).

Azonban míg a Valós pusztán törés a Szimbolikusban, a Szimbolikus maga is rá van utalva erre a törésre: Valós és Szimbolikus kölcsönösen konstituálják egymást (Žižek 2006. 106–107). Egyrészt „a Valós az a virtuális kemény mag, amely körül a szimbolizációk fluktuálnak” (Žižek 2010b. 107) – a Szimbolikus kénytelen előfeltételezni egyfajta Valóst, mint saját megragadhatatlan lehetőségfeltételét; ugyanakkor a Valós mint virtuális „ténylegesen nem létező, egy olyan X, melyet csak retroaktív módon konstruálhatunk meg a szimbolikus formák sokféleségéből, egyedül ezek azok, amelyek »ténylegesen léteznek«” (Žižek 2006. 26).

A Valós képezi a forradalom lehetőségfeltételét is, azt a forradalmi megnyílást, mely lehetővé teszi a radikális társadalmi változást. A Valós ugyanis képes mintegy *betörni* a Szimbolikusba; ezek olyan traumatikus események (Žižek–Daly 2004. 69), melyek felszínre hozzák a szimbolikus rend inkonzisztenciáit és így megbontják azt. Ilyen traumatikus esemény volt például 2001. szeptember 11., melynek során összeomlott a *pax Americana* szimbolikus fikciója (Žižek 2002d. 15). De hasonlóképpen a Valós betörése a Szimbolikusba a *szeretet* megjelenése az elidegenedett társadalomban, illetve maga a forradalom is (Žižek 2001. 84).

A forradalom nem más, mint olyan *cselekvés* – lacani terminológiával: *tett* – melynek során a szubjektum maga bontja meg és konfigurálja újra a fennálló szimbolikus rendet. Számos szerző szerint – itt különösen Žižek Laclauval és Judith Butlerrel folytatott vitája központi jelentőségű (Žižek 2000. 264; vö.: Butler, Laclau, Žižek 2000) – az itt vázolt lacani keretrendszerben a szubjektumnak nincs lehetősége a szimbolikus rend meghaladására saját tettein keresztül, mivel az csak a Szimbolikus által kijelölt pályákon mozoghat; a szubjektum „nem más, mint a »nagy Másik« bábja, pusztán a szimbolikus rend rabszolgája” (Johnston 2008. 6).

Žižek ezzel szemben úgy véli, hogy az autentikus tett olyan esemény, melynek során a szubjektum kikerül a Szimbolikus fennhatósága alól: „a tettben a szubjektum, ahogy Lacan mondja, *önmagát jelöli ki saját forrásaként*” (Žižek 2000. 375), így haladva meg és hozva felszínre a fennálló szimbolikus alapellentmondásait. Ezt az elképzelést Žižek szubjektumelmélete alapozza meg, mely szerint a voltaképpeni szubjektum a Szimbolikus létének olyan előfeltétele, mely – akárcsak a Valós – nem épül bele magába a szimbolikus rendbe, így képes lehet meghaladni azt.

A voltaképpen szubjektumot nem csak hogy nem határozza meg egészében a szimbolikus rend, de az voltaképpen semmiféle meghatározottsággal nem rendelkezik. Ahogy Tere Vadén írja, Žižek szubjektumfelfogása egy minimalista elmélet, melyben „a szubjektum mint olyan nem rendelkezik független tartalommal, az egy üres, strukturális következménye az emberi lét végességének és befejezetlenségének” (Vadén 2014. 29). A žižeki szubjektum nem más, mint *puszta negativitás*, egy „úr” (Žižek 2000. 51; Wells 2014. 45 skk.), amely azonban épp ezért lehet képes a Szimbolikus megszorításaitól független tett kiindulópontjával szolgálni (vö.: Safatle 2016). Míg tehát a posztstrukturalista Lacan-értelmezőknél a szubjektum a Szimbolikus, addig Žižeknél a Valós oldalán áll. Egy olyan törést, hiányt reprezentál a szimbolikus rendben, amelyből kiindulva e rend gyökeresen felforgatható és újrendezhető.⁷

Žižek némiképp absztrakt megfontolásai nagyon is kézzel fogható referenciával bírnak. A szimbolikus rendben jelentkező befejezetlenségek és inkonzisztenciák konkrét társadalmi feszültségeket és ellentmondásokat jelölnek. Ezek azonban nem a demokratikus intézményeken és a nyilvánosságon keresztül zajló politikai konfliktusok, a különféle érdekcsoportok vagy ideológiai táborok csatái. Ezek a Szimbolikus által konstituált objektív társadalmi valóság, nem pedig a Valós területére tartoznak, hiszen jól kijelölt helyük van a fennálló rend szimbolikus gyakorlatain belül; a kirekesztettek és szembenállók értelmezhetők és jelenlévők a fennálló rendben *mint* kirekesztettek és *mint* szembenállók (Žižek 1994. 23 skk.).

A szimbolikusba be nem foglalt Valós tereumát ezzel szemben olyan személyek népesítik be, akiket a fennálló rend összefüggéseiből *radikálisan kirekesztettek*, akik semmilyen módon nem részei e rendnek és épp ezért annak nézőpontjából tekintve láthatatlanok, megérthetetlenek. Ők – Jacques Rancière kifejezésével, melyet Žižek is gyakran használ – a *part des sans-part* (Žižek 2010a. 215), a társadalom azon része, akinek nincs része, helye a társadalomban: a nyomornegyedek lakói, a globális kapitalizmus vesztesei, akik a fennálló világrend szemében nem is léteznek; csak mint saját hellyel nem rendelkezők van helyük e rendben (Žižek 2008a. 425). Ugyanakkor épp ezért válhatnak a rendszert felborító forradalmi cselekvés alanyává.

Ebben a szakaszban áttekintettük a totalitás negatív elméletét, mely biztosítja Žižek számára a forradalom, mint a fennálló rendet radikálisan meghaladó társadalmi cselekvés lehetőségét. Ez forradalomelméletének központi része, elsődleges elméleti célkitűzései és szellemi erőfeszítései is ennek kifejtésére irányulnak. A forradalomról szóló žižeki elképzelések azonban nem állhatnak meg a fejlett kapitalizmus szimbolikus totalitásként való értelmezésénél – amely

⁷ A lacani fogalomkészlet harmadik tagja, az Imaginárius szintén jelentős szerepet tölt be Žižek gondolkodásában, ám az itt bemutatott érv szempontjából korlátozott jelentőséggel bír, így tárgyalása meghaladná a jelen tanulmány kereteit.

azonban egy alapvető antagonisztikus karakterrel bír, és épp ezért felszámolható –, és a szubjektum és a radikális cselekvés lehetőségének tárgyalásánál. Ki kell egészülniük az elmélet másik lényegi alkotóelemével, amelyet *pozitív dialektikának* nevezek.

II. POZITÍV DIALEKTIKA

Az előző szakaszban vázoltuk a totalitás negatív elméletét, mely biztosítja Žižek számára a forradalom lehetőségét, és felülkerekedik az Adorno–Horkheimer jegyezte hagyomány központi problémáján. Žižek ugyanakkor egy másik gondolkodói tradícióval is élesen szembehelyezkedik, melyet a posztmodern és posztstrukturalista szerzőkhöz köt. Eszerint a radikális társadalmi változás nem öltheti a forradalom formáját, mivel az a társadalmi totalitás megbontása közben maga is egy újabb totalitás létrehozásának igényével lép fel. A forradalmi totalitarizmust fel kell váltanunk egyfajta dekonstrukciós technikával, mely folytonosan *megkérdőjelezi* a fennálló rendet, azonban annak totalitását nem kívánja egy másikkal helyettesíteni.

Žižek szerint ez a felfogás pusztán névleg tekinthető radikálisnak, valójában azonban pusztán megerősíti, és nem lerombolja a nagy Másik koherens társadalomra vonatkozó fikcióját és elfedi a társadalmi valóságnak a Valós által megtestesített, alapvető antagonisztikus voltát (Žižek 2013. 313–314). Ez végső soron a társadalmi cselekvés depolitizálásához vezet, amely útját állja a valóban radikális változásnak (Žižek 2002d. 101). Žižek szerint ehelyett a fennálló rend tagadásának egy másik modelljéhez kell fordulnunk, melynek kiindulópontja Alain Badiou elmélete.⁸

A forradalom Badiou keretrendszerében nem más, mint *igazságeseemény* (vagy egyszerűen: *Esemény*), mely – ahogy a lacani trauma – megbontja a fennálló rendet és radikálisan újrendezi azt (Kiss 2011. 290). Ám mint *igazságeseemény* lényege nem csupán a létező rendjének megkérdőjelezésében, megbontásában áll, rajta keresztül egyúttal egyfajta *örök igazság*, vagy *örök Eszme* fejeződik ki (Žižek 2010a. 216), mely egy új rend, egy „új harmónia” (Žižek 2000. 153) létrejöttében testesül meg. Ez a megközelítés meghaladja a Žižek szerint tarthatatlan posztmodern elképzelést, nem ad azonban számot az Esemény lényegi negativitásáról. Badiou – Žižek szerint – az Esemény szubjektumát a benne kifejezett igazsághoz való viszonya által definiálja, és elveti a pusztán negativitásként felfogott lacani szubjektumelméletet (Žižek 2000. 159), ami azonban – mint láttuk – a forradalmi tett lényegi feltétele Žižeknél.

⁸ Žižek Badiou-értelmezését ismét nem értékelem, ehhez a témához lásd Johnston 2009. 85 skk.

Žižek tehát képes felmutatni a fennálló rend radikális tagadásának lehetőségét, ám hogy elkerülje a posztmodern megközelítés hamis radikalizmusát, egyúttal arról is számot kell adnia, hogyan képes a pusztá negativitásra redukált szubjektum a fennálló rend megdöntése után létrehozni egy az előzőtől független pozitív forradalmi rendet. Honnan ered tehát az új, forradalmi rezsim pozitivitása, ha maga a forradalom nem több a Szimbolikus radikális *negációjánál*? Žižek e probléma megoldásához a *dialektikus materializmus* eszközkészletéhez fordul. E fogalom felidézésével egyrésztől kapcsolódik Engels, Lenin és Sztálin munkáihoz, célja azonban mindenekelőtt e szerzők munkáinak *meghaladása* áll egy pszichoanalitikus Hegel-interpretáció felé (Johnston 2016. 3).⁹

Ebben a keretrendszerben a forradalom egy dialektikus folyamatként írható le, melyben minden lépés egyrésztől a megelőző állapot *tagadásaként*, másrésztől annak *igazságaként* értelmezhető. Ez a szándékoltan paradox és némiképp absztrakt megfogalmazás valójában nagy intuitív erővel bír. Vegyük példaként az 1789-es francia forradalmat. Az *ancien régime* önmagát a rendi kiváltságok és monarchikus hatalom stabil rendjeként tételezi, mellyel szemben a forradalmi zűrzavar alapvetően idegenként tűnik fel. Csakhogy a forradalomban éppen az jut kifejezésre, hogy a régi rend már mindig is az elnyomás és erőszak rendszere volt. A forradalmi zűrzavar mutatja fel a rend „igazi arcát”, miközben egyúttal radikálisan tagadja is azt: „minden kontingens partikuláris entitás saját önérvénytelenítésében, dezintegrációjában, halálában találja meg igazságát” (Žižek 2012. 468).

A forradalom dialektikájának tárgyalásakor a legcélszerűbb, Žižeknek a *konkrét univerzális* hegeli fogalmát illető elemzéséhez fordulnunk, melyet az univerzális-partikuláris-szinguláris hegeli fogalmi hármasa, illetve *A logika tudományát* követve a szillogisztikus mediáció fogalmi segítségével ír le. A forradalom kiindulópontját ezen elemzés keretében egy feltételezett azonosság jelenti *univerzális* – a fogalmi természetű fennálló rend – és *partikuláris* – a konkrét társadalmi valóság – között. Az előbbi példához visszatérve: az *ancien régime* – mint univerzális – a 18. század Franciaországát a rendi kiváltságok stabil rendjeként tételezi, azonosságot posztulál saját eszményei és a társadalmi valóság között. Ez a feltételezett azonosság a dialektikus folyamatban először tagadásra kerül: univerzális és partikuláris *nem* felelnek meg egymásnak, a rend önképe a konkrét társadalmi valósággal szemben hamisnak bizonyul.

Az „univerzális és partikuláris közötti abszolút ellentmondás” (Žižek 2012. 365) úgy oldódik fel, hogy az univerzális elveszíti minden konkrét meghatározottságát, önnön tiszta univerzalitására redukálódik, melyben immár tartalom nélküli pusztá negativitásként értelmeződik. Ezt a dialektikus lépést a harmadik hegeli fogalom, a *szinguláris* mediálja. A szinguláris Žižek értelmezésében

⁹ Itt újfent nem áll szándékomban Žižek Hegel-értelmezésének értékelése és elemzése, pusztán annak bemutatása. Ehhez lásd Parker 2004. 39 skk.

nem más, mint *én*, az előző szakaszban bemutatott *szubjektum*, mely maga is meghatározottságok nélküli pusztá negativitás (Žižek 2012. 365). Az univerzális negativitása tehát – amely feloldja az univerzális és a partikuláris közti abszolút ellentmondást – a szubjektum negativitásában ölt testet, e kettő a dialektikus folyamat első lépésében közvetlenül egybeesik (Žižek 2012. 366). Ez a lépés nem más, mint a forradalom pillanata, melyben a szubjektum negativitása felbontja a kiinduló társadalmi rendet.

Itt elérkezünk a dialektikus folyamat második állomásához, melyben ismét egy feltételezett azonossághoz jutunk, ezúttal univerzális és szinguláris között. Ahogy azonban az első lépés esetében, a kiindulópontként szolgáló feltételezett azonosság tagadásra kerül, a létrejövő ellentmondást, nem-azonosságot, pedig ismét a harmadik fogalom, a *partikuláris* mediálja, vagyis egy új konkrét társadalmi valóság létrejötté oldja föl (Žižek 2012. 367). Kérdés azonban, hogy „miként képes a tiszta én kitörni a radikális önmagára vonatkozó negativitás mélységéből, melyben univerzális és szinguláris közvetlenül egybeesnek, kizárva minden meghatározott tartalmat?” (Žižek 2012. 367). Žižek válasza: „Itt belépünk az akarat és döntés gyakorlati területére: a szubjektumnak, *qua* tiszta Fogalomnak szabadon meg kell határoznia önmagát, valamiféle meghatározott partikuláris tartalmat kell tételeznie, amely »a sajátjának« számít” (Žižek 2012. 367).

Más szóval a pusztá negativitásra redukálódott – *szubjektív destitúción* (Žižek 2000. 161) átesett – szubjektumnak, immár megszabadulva a fennálló rend meghatározottságaitól, lehetősége nyílik szabad akaratán keresztül új meghatározottságokat, egy új társadalmi valóságot létrehozni. Ebben a dialektikus mozzanatban a szinguláris szubjektum tiszta negativitása – mely a kiinduló univerzális rend tagadásaként testesült meg – maga is tagadásra kerül. Žižek itt a negáció negációjának hegeli fogalmával operál, mely egyúttal az *Aufhebung*, a *megszüntetve megőrzés* központi eleme is. Ezt a folyamatot Žižek úgy írja le, mint amelyben a kiinduló pozitív rendet megbontó ellenálló elem, az akadály – mely ellenáll annak, hogy benne foglaltassék e rendben és ezáltal szétrombolja azt – maga is egy új rend pozitív lehetőségfeltételévé válik (Žižek 2012. 471).

A létrejövő új társadalmi rendben tehát a negáció negációja révén megszüntetve megőrződik a forradalom radikális tagadó eleme, amely itt már egy új, pozitív renddé szerveződik. A francia forradalomban például a szabadság igénye kezdetben csupán mint a fennálló rendi kiváltságok rendszerének radikális tagadása jelentkezik. Nem rendelkezik semmiféle önálló meghatározottsággal, pusztá elutasítása az *ancien régime*-nek. A forradalmi rend azonban létrehozza a szabadság tényleges társadalmi valóságát, melyben a rendi elnyomás forradalmi tagadása megszüntetve megőrződik. Így valósítja meg Žižeknél a forradalom dialektikája a „negatív pozitívizálásának” (Žižek 2004. 52) hegeli programját.

A fentiekből kitűnik, hogy amit Žižek képvisel, azt Adorno nyomán *pozitív dialektikának* nevezhetjük. A dialektikus folyamat Fabio Vighi (2010. 127) sza-

vaival egy *pars destruens*ből és egy *pars construens*ből épül fel; az első részben megdől a fennálló rend, a másodikban e rend tagadása újfent negációra kerül, és létrejön egy olyan új pozitív rend, amely meghaladja a kiinduló állapotot. A dialektikus folyamat két végén két pozitív állomás szerepel, a dialektikus mozgás egyik pozitív rendtől a másikig halad.¹⁰ Eközben a negativitás – mint a dialektikus folyamat „motorja” – lényegi, ám mégis pusztán közvetítő szerepet játszik.¹¹

A létrejövő forradalmi rend azonban még mindig nem a dialektikus folyamat végpontja. Itt csupán egy újabb feltételezett azonossághoz érünk el, immár a szinguláris – a forradalmi szubjektum – és a partikuláris – a konkrét társadalmi valóság – között. Amint a kiinduló állapotban a fennálló rend feltételezett egyfajta azonosságot saját ideáljai és a konkrét társadalmi valóság között, úgy most a forradalmi szubjektum teszi fel, hogy saját forradalmi szubjektivitása és az általa létrehozott új rend egybeesik a konkrét társadalmi valósággal. Ennek a feltételezett azonosságnak, egybeesésnek azonban a dialektikus logika értelmében ismét tagadásra kell kerülnie.

A forradalmi szubjektum és a konkrét társadalmi valóság szembekerül egymással, a köztük lévő ellentmondást pedig ezúttal is a harmadik fogalom, az *univerzális* mediálja. Ekkor jön létre voltaképpen az az új fogalmi, szimbolikus rend, mely immár a forradalmi szubjektum sajátja, de amely egyúttal ellentétben áll a partikulárisal, azzal a konkrét társadalmi valósággal, melyben a forradalmi szubjektum tevékenykedik. Ennek az absztrakt gondolatmenetnek kézzelfogható elemzését nyújtja Žižek az 1917-es októberi forradalom kapcsán (Žižek 2002c. 159). Itt a szinguláris forradalmi szubjektum szerepét a *Párt*, a partikuláris társadalmi valóságot pedig a *Proletariátus* tölti be. A forradalom pillanatát követően a dialektikus folyamat harmadik lépésében azonosság tételeződik a párt és a proletariátus – szinguláris és partikuláris között. Az újonnan létrehozott társadalmi rend immár a forradalmi szubjektum saját akaratának terméke, mely a valóságos társadalmi viszonyokban, a Proletariátus szocialista társadalommá való átszervezésében ölt testet.

Ez a feltételezett azonosság azonban a dialektikus logika értelmében tagadásra kerül: a forradalmi akarat és konkrét társadalmi valóság, a Párt és a valóságos Proletariátus szembekerülnek egymással. A kettő közti ellentmondást az univerzális oldja fel, az a forradalmi ideológia, melynek értelmében a forradalmi szubjektum világtörténelmi küldetését hajt végre: „némiképp leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a Párt mindössze felhasználja a Történelemre való hivatkozást [...], hogy legitimálja a munkásosztály tényleges uralását és kizsákmányolá-

¹⁰ A kiindulópont pozitivitása természetesen egy kritikai fogalomként felfogott totalitás, amely antagonizmusokkal és ellentmondásokkal terhelt, és amelynek koherenciáját pusztán a nagy Másik fikciója biztosítja.

¹¹ Ezzel szemben Adorno *negatív dialektikájában* ideális esetben éppen a pozitív játssza a médium szerepét, mint a negatív redukátlan szellemi megtapasztalásának közege (Adorno 1966. 22).

sát” (Žižek 2002c. 160). Ez volna a „sztálinista fordulat”, amely azonban nem a forradalom eredeti eszméjétől való elfordulás, hanem épp ellenkezőleg, a forradalom dialektikájának szükségszerű végigvitele.

Žižek azonban korántsem helyeseli a sztálini fordulatot; a forradalmi terrornak a történelem eszméjével való sztálini *legitimálása* a forradalom elárulása. Sztálin hibája hasonló a fasiszmuséhoz; „a fasiszta forradalom” *pszeudo-esemény*, melyben a fajtisztaság felsőbb eszméje morálisan legitimálja a terrort és „lehetővé teszi, hogy a társadalmi totalitást organikus egészként fogjuk fel” (Žižek 2002d. 32). A forradalmi dialektika autentikus végpontja azonban egy olyan forradalmi szubjektum, amely a forradalmat mint lacani *tettet* hajtja végre, önmaga forrásává válik és cselekedeteit kizárólag saját spontán önmeghatározása vezeti (Žižek 2002c. 170).

Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az autentikus forradalmi szubjektum nem bocsájtkozik bele új szimbolikus fikciók felépítésébe – a forradalmi hatalom elpusztítja a Nagy Másikat (Žižek 2012. 119). A forradalmi rend nem elfedi, hanem tematizálja a társadalom alapellentmondásait. Ez a tematizáció szükségképpen a forradalmi *terror* és *erőszak* formájában ölt testet (Žižek 2008a. 175), mely mint a forradalmi akarat autentikus megnyilvánulása (Žižek 2008b. 198), a társadalmi antagonizmusokat *mint* antagonizmusokat, valóságos szembenállásokat mutatja fel, azokat konkrét – erőszakos és olykor immoralis (Žižek 2011. 115) – küzdelemben viszi végig, mint amilyen az 1792–94-es forradalmi terror (Žižek 2008b. 196).

Žižek tehát nem függeszti fel a totalitás negatív elméletét a forradalmi rend vonatkozásában sem – a forradalmi rend sem mentes az ellentmondásoktól, antagonizmusoktól. A fejlett kapitalizmus kereteinek széttörésével nem jön létre egy immár valóban konzisztens totalitás – egy badiou-i „új harmónia” –, melyben felszámolódik az elidegenedés és elnyomás. Ellenkezőleg, fel kell vállalnunk, hogy a forradalmi terror, az erőszak és elnyomás nélkülözhetetlen része még az új, az igazságosabb világrendnek is. Ez az elképzelést hivatott megőrizni a totalitás negatív elméletének eredményeit és kiküszöbölni a posztmodern és badiou-i elképzelések fogyatékoságait. A pozitív dialektika következményei azonban lényegi problémákat eredményeznek Žižek számára.

III. A FORRADALOM BŰNE

Žižek gyakran idézi (Žižek 2010a. 216; Žižek 2008a. 208) Robespierre 1794. Thermidor 8-i beszédének alábbi részét:

Ám létezik ez a szenvedély, igazolhatom, ti tiszta és érzékeny lelkek; létezik ez a gyöngéd, parancsoló és ellenállhatatlan érzés, a nagy szívek gyötrelme és gyönyörűsége; a zsarnokság mélységes, irtózó megvetése; az emberiség legfennköltebb és

legszentebb szeretete, melynek híján még egy nagy forradalom sem egyéb az egyik bűnt kioltó másik bűnnél; igenis létezik ez a nemes vágy, mely meg akarja alapítani a földön a világ első Köztársaságát. (Robespierre 1988. 481.)

Úgy véli, ez az idézet a forradalomelmélet egy lényegi problémájára nyújt megoldást. Ha a forradalom előtti és a forradalmi rend egyaránt ellentmondásoktól, antagonizmusoktól és erőszaktól terhes, úgy van-e *lényegi* különbség köztük? Vajon számít-e, hogy a társadalom valamely részét a globális kapitalizmus láthatatlan keze vagy a forradalmi népharag sújtja halálra? Több-e a forradalom az egyik bűnt kioltó másik bűnnél? Ez a kérdés nem elsősorban a forradalmi terror morális megalapozására vonatkozik – ez a szempont Žižek számára másodlagos. A probléma inkább az, hogy a szlovén filozófus forradalomelméletének célja egy *valóban radikális* politika lehetőségének felmutatása, a depolitizált posztmodern dekonstrukció és az adornói-horkheimeri pesszimizmus helyett. Ha tehát a forradalom nem képvisel valóban lényegi, radikális változást a forradalom előtti rendhez képest, Žižek elmélete kudarcot vall.

Žižek megoldása a következő: mint láttuk, Žižek átveszi Badiou-tól a forradalmi Eseménynek, mint egy örök Eszme kifejezésének elképzelését – ez az örök Eszme az, amely a forradalmi rendet a megelőző rendtől elsősorban elválasztja. Hogyan értsük azonban, hogy az Eseményben egy örök Eszme fejeződik ki? Žižek szerint nem létezik semmiféle objektív és az Esemény mibenlététől független *mérce* vagy *biztosíték* arra nézve, hogy egy Esemény mikor fejez ki valamilyen örök Eszmét. A forradalom nem mérheti magát egy tőle független, felsőbb igazsághoz, hiszen ennek feltételezése egyet jelentene a nagy Másik szimbolikus fikciójának újjáélesztésével.

Žižek szerint ahhoz, hogy voltaképpen Eseménnyé váljon, a forradalomnak összhangban kell állnia Lenin filozófiájának lényegi tanulságával, miszerint nincs semmiféle külső *garancia*, mely a forradalmi tett *helyénvalóságát* igazolná (Žižek 2008a. 310–311). A forradalomnak ehelyett saját magának kell megteremtenie szükségszerűsége és igazolása alapjait, mégpedig *retroaktív módon* (Žižek 2008a. 311). A forradalom, létrejötte előtt, sem nem szükségszerű, sem nem helyénvaló. A forradalmi cselekvés azonban önmaga létrehozása közben, magában e cselekvésben alapozza meg önmagát:

A forradalmat nem úgy éljük meg, mint jelenbeli nehézséget, melyet el kell túrnunk a jövő nemzedékek boldogságáért és szabadságáért, hanem mint jelenbeli nehézséget, melyre már rávetette árnyát ez a jövőbeli boldogság és szabadság – benne máris szabadok vagyunk, jóllehet, még a szabadságért harcolunk; máris boldogok, jóllehet, még a boldogságért harcolunk. (Žižek 2002a. 259–260.)

Mi biztosítja azonban, hogy a forradalom képes ilyen módon megalapozni ön-maga radikalitását? Žižek itt – ismét Badiou fogalmaihoz fordulva – az Eseményhez való *hűség* fogalmát hívja segítségül (Žižek 2008a. 419). A forradalom annyiban marad hű az Eseményhez, amennyiben végigviszi azokat a következményeket, melyeket az az örök Eszme megkövetel, amely a forradalomban kifejeződik. Paradox módon azonban azt, hogy a forradalomban mely Eszme fejeződik ki, az határozza meg, hogy a forradalmi szubjektum képes-e megtartani a hozzá való hűséget. Hűség és Eszme körkörös módon mintegy kölcsönösen konstituálják egymást. Objektív, külső garanciák helyett tehát a forradalmi cselekvés illetően önmeghatározása és önmegalapozása oldja meg a fent jelzett problémát: a forradalom mindaddig több az egyik bűnt eltörlő másik bűnnél, ameddig a forradalmi szubjektum megőrzi az Eseményhez való hűséget, így alapozva meg a forradalmi tett radikális különbségét a forradalom előtti rendet jellemző erőszakhoz és elnyomáshoz képest.

Úgy vélem, Žižek megoldásával nem lehetünk maradéktalanul elégedettek. Robespierre metaforáját használva azt mondhatjuk, hogy a forradalom célja a fennálló rend bűnös voltának megszüntetése anélkül, hogy maga is bűnössé váljon. A fennálló rend bűnös volta abban áll, hogy a társadalmi antagonizmusokat a szimbolikus renden kívülre száműzi, míg önnön konzisztenciáját a nagy Másik szimbolikus fikciójával tartja fenn. A forradalom ehelyett beépíti ezeket az antagonizmusokat a létrejövő új rendbe, míg az Eseményhez való hűség fenntartásával megelőzi a nagy Másik visszatérését és biztosítja, hogy a létrejövő új rendet csakugyan egy örök Eszme, ne pedig egy szimbolikus fikció uralja.

Ám az első szakaszban láttuk, hogy a Valós definíció szerint nem építhető be a szimbolikus rendbe – sőt a Valós megjelenése a Szimbolikusban éppenséggel annak összeomlását eredményezi. Hogyan lehet tehát képes a forradalom beépíteni a Valós területére száműzött antagonizmusokat a létrejövő új szimbolikus rendbe? A válasz a Valós természetében keresendő: mint láttuk, a Valós nem egy a Szimbolikustól független létező, hanem ellenkezőleg, a szimbolikus rend által konstruált virtuális entitás. Amennyiben tehát a forradalmi rend és a forradalom előtti rend nem azonos, úgy a hozzájuk tartozó Valós sem lehet ugyanaz.

A Valós fogalmának ez a pluralizálása különösnek tűnhet, elvégre – vélhetjük – a Valós pusztán az az alapvető negativitás, amely miatt egyetlen szimbolikus struktúra sem lehet teljes.¹² Ugyanakkor ne feledjük, hogy Žižek elveti a Valósnak, mint a konkrét szimbolikus konfigurációktól független princípiumnak a képzetét. Ezen a ponton segítségül hívhatjuk a lacani és a parallax Valós megkülönböztetését: „A parallax Valós így szemben áll a Valós standard (lacani) fogalmával, amely [...] ugyanaz marad minden lehetséges (szimbolikus) univerzumban: a parallax Valós ehelyett ugyanazon alapvető Valós megjelenéseiről ad számot” (Žižek 2006. 26). Žižek e két fogalom közül a parallax Valóst tartja el-

¹² Ezért a felvetésért a szöveg névtelen bírálójának tartozom köszönettel.

sődlegesnek, ahogy azt az első szakaszban láttuk. A továbbiakban tehát mikor plurális „Valósokról” esik szó, mindig a parallax Valós fogalmát alkalmazom.

Az a Valós tehát, amely magában foglalja a forradalom által tematizált társadalmi antagonizmusokat, nem a forradalmi rend Valósa, hanem a forradalmat megelőző rendé: a jövő forradalmában a ma elnyomottai és kirekesztettjei vívják küzdelmüket mai uraik és kirekesztőik ellen; a forradalomban a forradalom előtti rend antagonizmusait harcolják végig. A forradalom dialektikus folyamatának célja éppen a Valósnak mint negatívnak a felszámolása, megszüntetve megőrzése, pozitívizálása az újonnan létrejött forradalmi rendben.

Mit kell tartanunk mármost a forradalmi rend Valóságáról? Ezt is képes magába építeni a létrejövő új rend? Aligha, hiszen a Valós nem építhető bele a Szimbolikusba. A forradalmi rend ugyanakkor, amennyiben az maga is egy szimbolikus rend, kénytelen rendelkezni egy Valóssal. Ha nem így lenne, a forradalmi rendet nem jellemeznék szakadások és inkonzisztenciák, hanem koherens egészet alkotna, ami azonban Žižek elméleti keretrendszerében nem lehetséges. Az első szakaszban láttuk, hogy az emberi természet végessége folytán nem hozhatunk létre teljes és konzisztens fogalmi rendeket. Ha mármost a totalitás negatív elmélete ilyen értelemben általános érvényű, úgy a forradalmi rend is rendelkezik egy Valóssal, amelyet azonban a Valós természetéből következően nem lehet képes tematizálni.

A forradalmi rend tehát nem juthat el saját Valóságának tematizálásáig. Azokat az *újonnan létrejövő* antagonizmusokat, ellentmondásokat, melyek a forradalmi rendet szükségképpen jellemzik, már nem lehet képes magába olvasztani. A forradalom fogalmi rendjében – mely forradalmárokként és a forradalom ellenségeiként konceptualizálja a társadalom tagjait – immár nem él a nagy Másik szimbolikus fikciója. Ennek ellenére megint csak lesznek olyanok, akik nem illeszkednek tökéletesen e rendbe – akik sem nem forradalmárok, sem nem ellenségek, vagy épp akik egyszerre töltik be mindkét szerepet. Ők azok, akiknek a forradalmi rendben nincs helyük; egy új *part de sans-part*, amely a forradalmi rend számára épp úgy láthatatlan és bennfoglalhatatlan, mint a globális kapitalizmus számára a nyomornegyedek kirekesztettjei. Ez a totalitás negatív elméletéből következik.

Az Eseményhez való hűség funkciója bizonyos értelemben éppen ennek a láthatatlanságnak a fenntartása; annak biztosítása, hogy a forradalmi rend Valóságának tematizációja ne jöhessen létre. A hűség garantálja a forradalmi rend stabilitását, azt, hogy a forradalmi szubjektum ne kérdőjelezze meg e rendet, ne kezdjen kutatni annak ellentmondásai iránt, hanem bátran kövesse előírásait és kivitelezze a forradalmi terrort. E tekintetben azonban a forradalomhoz való hűség és a nagy Másik szimbolikus fikciója *ugyanazt* a funkciót töltik be: biztosítják a szimbolikus rend és a Valós szeparálását, ezáltal pedig a rend stabilitását. Az egyik a konzisztencia és az egézslegesség fikcióján keresztül, a másik azon a nem kevésbé fiktív tételen keresztül, hogy a forradalmi rend középpontjában

álló antagonizmus teljes érvényű: immár csak az elnyomottak és kizsákmányolók közti ellentét végigharcolása van hátra, a forradalmi rend maga nem szenved további befejezetlenségektől és inkonzisztenciáktól.

Amennyiben tehát a fennálló rend bűnös volta abban áll, hogy olyan antagonizmusokat termel ki magából, melyeket aztán nem tematizál, hanem kívül rekeszt a szimbolikus renden, úgy ebben a forradalmi rend is bűnös. A nagy Másik szimbolikus fikciójának bűnét felváltja a forradalmi eseményhez való hűség bűne, melyek egyként azt a célt szolgálják, hogy a mindenkori rend kirekesztettjei, a *part des sans-part* láthatatlan maradjon. A forradalmi rend ugyan helyet juttat a forradalom előtti rend kisémmizettjeinek, de a társadalmi totalitás negatív elmélete folytán új kirekesztetteket fog termelni, akikről szükségképpen el kell, hogy feledkezzen – ezt a szükségszerűséget Žižek pozitív dialektikája írja elő, amely szerint a forradalom kénytelen létrehozni egy új – jóllehet negatív – totalitást. Žižek rendszere tehát nem kínál érdemi megoldást az e szakaszban tárgyalt problémára. Žižek forradalma végső soron nem több az egyik bűnt eltörlő másik bűnnél.

IV. KONKLÚZIÓ

Žižek forradalomelmélete egy a kortárs kritikai elmélet számos nagyszabású kísérlete közül, melyek célja, hogy filozófiai megalapozását adják a radikális, forradalmi politikának. Ezt a projektet két filozófiai hagyomány fenyegeti: egyrészt Adorno és Horkheimer állítólagos pesszimizmusa, másrészt a posztmodern dekonstrukciós politika, mely – Žižek szerint – feladja a valódi radikalitás igényét, és megelégszik az elnyomás és kirekesztés partikuláris formáinak felszámolásával a kapitalizmus totalitásának megkérdőjelezése nélkül. A totalitás negatív elmélete és az azt kiegészítő pozitív dialektika egy kidolgozott, számos elméleti forrásból táplálkozó és sok szempontból megvilágító erejű alternatívát mutat föl e hagyományokkal szemben. Ezt azonban – mint láttuk – nem tarthatjuk maradéktalanul elfogadhatónak.

Žižek elméletében ugyanis – saját szándékaival ellentétben – nem tudunk lényegi különbséget felmutatni a forradalmi terror, illetve a forradalmat megelőző erőszak és elnyomás között, hiszen mindkét esetben azt látjuk, hogy az erőszak célja a szimbolikus rend stabilitásának megőrzése és az elnyomottak kirekesztése. Žižek ugyanazokkal a tulajdonságokkal ruházza fel a forradalmi rendet, melyeket a forradalom előtti rendben problematikusnak tart. Mindez Žižek elméletének egy lényegi, belső feszültségére mutat rá: amennyiben Žižek ragaszkodik a forradalmi totalitást létrehozó terror eszméjéhez, úgy voltaképpen megfosztja a forradalmat a radikalitás lehetőségétől, hiszen épp ezáltal válik a forradalmi rend egylényegűvé a forradalom előtti renddel.

IRODALOM

- Adorno, Theodor W. 1966. *Negative Dialektik*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- Badiou, Alain 2010. *The Communist Hypothesis*. London – New York, Verso.
- Brockelman, Thomas 2008. *Žižek and Heidegger: The Question Concerning Techno-Capitalism*. London – New York, Continuum.
- Brunkhorst, Hauke 2004. Critical Theory and the Analysis of Contemporary Mass Society. In Fred Rush (szerk.) *The Cambridge Companion to Critical Theory*. Cambridge, Cambridge University Press. 248–280.
- Butler, Judith – Laclau, Ernesto – Žižek, Slavoj 2000. *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*. London – New York, Verso.
- Chambers, Simone 2004. The Politics of Critical Theory. In Fred Rush (szerk.) *The Cambridge Companion to Critical Theory*. Cambridge, Cambridge University Press. 219–248.
- Johnston, Adrian 2008. *Žižek's Ontology: A Transcendental Materialist Theory of Subjectivity*. Evanston, Northwestern University Press.
- Johnston, Adrian 2009. *Badiou, Žižek, and Political Transformation*. Evanston, Northwestern University Press.
- Johnston, Adrian 2016. Materialism without Materialism: Slavoj Žižek and the Disappearance of Matter. In Agon Hamza – Frank Ruda (szerk.) *Slavoj Žižek and Dialectical Materialism*. London – New York, Palgrave Macmillan. 3–22.
- Kiss Lajos András 2011. Slavoj Žižek – egy filozófus a perverzió és a szubverzió között. In Slavoj Žižek: *A Törékeny Abszolútum*. Ford. Molnár D. Tamás. Budapest, Typotex. 281–304.
- Kiss Viktor 2014. „Tudják, de mégis teszik”: Slavoj Žižek és a kapitalizmus mint ideológia. *Replika* 5/8. 129–150.
- Laclau, Ernesto 1990. *New Reflections on the Revolution of Our Time*. London, Verso.
- Negri, Antonio 1999. *Insurgencies: Constituent Power and the Modern State*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Parker, Ian 2004. *Slavoj Žižek: A Critical Introduction*. London, Pluto Press.
- Pluth, Ed 2007. *Signifiers and Acts: Freedom in Lacan's Theory of the Subject*. Albany, State University of New York Press.
- Robespierre, Maximilien 1988. Az Új Frakciók És a Korrupt Képviselők Ellen. In Maximilien Robespierre: *Ekveim Kifejtése*. Ford. Nagy Géza. Budapest, Gondolat. 471–508.
- Safatle, Vladimir 2016. Politics of Negativity in Slavoj Žižek: Actualizing Some Hegelian Themes. In Agon Hamza – Frank Ruda (szerk.) *Slavoj Žižek and Dialectical Materialism*. New York, Palgrave Macmillan. 69–84.
- Sharpe, Matthew 2004. *Slavoj Žižek: A Little Piece of the Real*. Burlington, Ashgate.
- Stavrakakis, Yannis 2007. *The Lacanian Left*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Vadén, Tere 2014. *Heidegger, Žižek and Revolution*. Rotterdam, Sense Publishers.
- Vighi, Fabio 2010. *On Žižek's Dialectics*. London, Continuum.
- Wells, Charles 2014. *The Subject of Liberation: Žižek, Politics, Psychoanalysis*. London – New York, Bloomsbury.
- Wilding, Adrian 2009. Pied Pipers and Polymaths: Adorno's Critique of Praxisism. In John Holloway – Fernando Matamoros – Sergio Tischler (szerk.) *Negativity and Revolution: Adorno and Political Activism*. London, Pluto Press. 18–40.
- Žižek, Slavoj 1994. Introduction: The Spectre of Ideology. In Slavoj Žižek (szerk.) *Mapping Ideology*. London – New York, Verso. 1–33.
- Žižek, Slavoj 1997. “The Big Other Doesn't Exist.” *Journal of European Psychoanalysis* Spring-Fall 1997/5.
- <http://www.psychomedia.it/jep/number5/zizek.htm> (hozzáférés: 2016.09.27.).

- Žižek, Slavoj 2000. *The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology*. London – New York, Verso.
- Žižek, Slavoj 2001. *On Belief*. London – New York, Routledge.
- Žižek, Slavoj 2002a. Afterword: Lenin's Choice. In Slavoj Žižek (szerk.) *Revolution at the Gates: Žižek on Lenin, the 1917 Writings*. London – New York, Verso. 167–313.
- Žižek, Slavoj 2002b. *Did Somebody Say Totalitarianism?* London – New York, Verso.
- Žižek, Slavoj 2002c. Georg Lukács as the Philosopher of Leninism. In Lukács György: *Tailism and the Dialectic*. Ford. Esther Leslie. London – New York, Verso. 151–182.
- Žižek, Slavoj 2002d. *Welcome to the Desert of the Real*. London – New York, Verso.
- Žižek, Slavoj 2003. *The Puppet and the Dwarf: The Perverse Core of Christianity*. Cambridge/MA, MIT Press.
- Žižek, Slavoj 2004. *Organs without Bodies: Deleuze and Consequences*. London – New York, Routledge.
- Žižek, Slavoj 2006. *The Parallax View*. Cambridge/MA, MIT Press.
- Žižek, Slavoj 2008a. *In Defense of Lost Causes*. London – New York, Verso.
- Žižek, Slavoj 2008b. *Violence*. New York, Picador.
- Žižek, Slavoj 2009a. *First as Tragedy, Then as Farce*. London – New York, Verso.
- Žižek, Slavoj 2009b. *The Sublime Object of Ideology*. 2nd ed. London – New York, Verso.
- Žižek, Slavoj 2010a. How to Begin from the Beginning. In Costas Douzinas – Slavoj Žižek (szerk.) *The Idea of Communism*. London – New York, Verso. 209–226.
- Žižek, Slavoj 2010b. *Living in the End Times*. London – New York, Verso.
- Žižek, Slavoj 2011. From Democracy to Divine Violence. In Giorgio Agamben – Alain Badiou – Daniel Bensaid *et al.* *Democracy in What State?* Ford. William McCuaig. New York, Columbia University Press. 100–120.
- Žižek, Slavoj 2012. *Less than Nothing: Hegel and the Shadow of Dialectical Materialism*. London – New York, Verso.
- Žižek, Slavoj 2013. The Real of Sexual Difference. In Slavoj Žižek – Rex Butler – Scott Stephens (szerk.) *Interrogating the Real*. London, Bloomsbury. 293–316.
- Žižek, Slavoj – Daly, Glyn 2004. *Conversations with Žižek*. Cambridge, Polity Press.